

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

4.2018

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., заст. гол. ред.

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Мусійчук В. А. (Київ), к. ф. н., ст. н. с., *відпов. секретар*

Ольmez M. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.

Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., заст. гол. ред.

Чжан Хун (Пекін, КНР), доктор філософії

Яворська Г. М. (Київ), д. ф. н.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Юлії Дудки, Ярослави Ленго*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у Google Scholar, Slavic Humanities Index.

*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на “Східний світ” обов’язкове.*

Рекомендовано до друку Вченого радиою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 5 від 29.11.18

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПР від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

<i>Бубенок О. Б.</i> Хозарознавчі дослідження в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України (До 100-річчя НАНУ)	5
---	---

ІСТОРІЯ

<i>Азізян С. Л.</i> Інституціоналізація громадських об'єднань національних меншин України в 1920-х рр. (На прикладі Київської вірменської трудової колонії)	15
<i>Капранов С. В.</i> Японські інтелектуали – випускники Київської духовної академії: Сімеон Мії, Даниїл Конісі, Климент Намеда	24
<i>Отрощенко І. В.</i> Від Тувинської Народної Республіки до Тувинської автономної області РРФСР: ініціатори, мотиви та обставини приєднання Туви до Радянського Союзу	43

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Мусійчук В. А.</i> Вербалізація концепту ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ у в'єтнамській мові	70
<i>Хамрай О. О.</i> Перспективи умозірного підходу до опису арабської граматики	78
<i>Чернухін Є. К.</i> “Мовне питання” греків українського Надазов’я: об’єктивні, суб’єктивні та інші соціокультурні чинники	89

ПЕРЕКЛАДИ

Багавадгіта. Глава 3 / Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби	116
<i>Дагджи Дж.</i> Часи лихоліття. Роман (уривок) / Переклад з турецької та вступна стаття Г. В. Рог	130

СПАДЩИНА

<i>Кримський А. Ю.</i> “Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) / Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко	143
--	-----

РЕЦЕНЗІЙ

Відповідь на рецензію О. Галенка на кн.: “Путешествие патриарха Антиохийского Макария”. Киевский список рукописи Павла Алеппского / издание, перевод, комментарии, предисловие Ю. И. Петровой; под ред. В. С. Рыбалкина. – К.: Інститут востоковедения им. А. Е. Крымского НАН України, 2015. – 268 с.	155
---	-----

ХРОНІКА

<i>Філь Ю. С.</i> 7 днів у Стамбулі: Ісламський дослідницький тур (Стамбул, 25 вересня – 2 жовтня 2018 року)	160
---	-----

TABLE OF CONTENTS

TO 100TH ANNIVERSARY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

O. Bubenok. Khazar Studies in the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (To 100 th Anniversary of NASU)	5
--	---

HISTORY

S. Azizyan. Institutionalization of Public Associations of National Minorities of Ukraine in the 1920s (On the Example of the Kiev Armenian Labor Colony)	15
S. Kapranov. Japanese Intellectuals – Graduates of the Kyiv Theological Academy: Symeon Mii, Daniel Konishi, Clement Nameda	24
I. Otroshchenko. From the Tuva People's Republic to the Tuva Autonomous Region of the RSFSR: Initiators, Motives and Circumstances of the Accession of Tuva to the Soviet Union	43

LANGUAGES AND LITERATURES

V. Musiychuk. Verbalization of the Concept of Intellectual Potential in the Vietnamese Language	70
O. Khamray. Perspectives of a Speculative Approach to the Description of Arabic Grammar	78
Ye. Chernukhin. The Greek Language Question in Ukrainian Azov Sea Region: Objective, Subjective and Other Social and Culture Factors	89

TRANSLATIONS

Bhagavadgītā. Chapter 3 / Translated from the Sanskrit, Introductory Article and Commented by D. Burba	116
C. Dağci. The Years of Devastation. Novel (Fragment) / Translated from the Turkish and Introductory Article by H. Rog	130

LEGACY

A. Krymskyi. "History of the Khazars" (Unpublished Fragments) / Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernoivanenko	143
--	-----

REVIEWS

Response to O. Halenko's Review of: "The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch". The Kyiv Manuscript of Paul of Aleppo's Journal / Edition, Translation, Commentaries, Foreword by Yu. I. Petrova; V. S. Rybalkin (Gen. ed.). – Kyiv: A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2015. – 268 p.	155
---	-----

CHRONICLE

Yu. Fil. 7 Days in Istanbul: Islamic Studies Study Visit (Istanbul, September 25 – October 2, 2018)	160
---	-----

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2018, No. 4, pp. 116–129

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTER 3 / TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba
Independent Researcher
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the third chapter of *Bhagavadgita*, which was composed perhaps in the 1st or 2nd century CE and is the most famous of the Hindu Scriptures.

The third chapter is called *Karma Yoga*. The chapter says there are two paths: the path of philosophical insight (the Jñāna Yoga of supporters of Samkhya) and the Karma Yoga of yogis. Emphasis is placed on the difference between non-doing and inaction. Even when a body is at rest, physiological processes take place in a body, so it acts. To this is added the mental activity. One can really get rid of karma not by vain attempts to do nothing, but by selfless performing actions as a sacrifice.

The chapter contains few verses considered by some researchers as an interpolation by supporters of ancient ideas about the world as an interconnected whole, in which the gods who are personified natural forces give to people everything they need, but people also must sustain gods with the rite of sacrifice. Therefore regular holding of the sacrifice ceremony is the precondition of harmonious participation of man in the ‘rotation of the wheel’ of the universe.

The chapter urges to be internally removed from the world, but conscientiously to do one’s duties to set an example for people. The legendary righteous king Janaka and Krishna himself, who works tirelessly, although completely self-sufficient and does need nothing, are named as such role models.

The concepts and realities considered in second chapter are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Rigveda*, *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Upanishads*, *Arthashastra*, *Samkya Karika*, *Charaka Samhita* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, Hinduism, India, karma, *Mahabharata*, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГАГАВАДГІТА, ГЛАВА 3 / ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”. Наразі пропонуємо читачеві главу 3, яка перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata 1947]. (Першу й другу глави див. у №№ 2, 3 за 2018 рік). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018].

© 2018 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Уся третя глава написана віршовим розміром шлока (*śloka*): два рядки по шістьнадцять складів, розбиті цезурою навпіл. Глава має назву “карма-йога”. На Заході слово *карма* вживается переважно в значенні “доля” (особливо “неталан”). Однак первісне значення санскритського *karman* – “дія”. У давніх індійських текстах (1000–700 рр. до н. е.) цей термін не несе етичного навантаження. Ведійські тексти називали кармою ритуальні дії, обряд офіри. Проте згодом з'явилося таке поняття, як “закон карми” – універсальний закон причини й наслідку, згідно з яким добре чи погані вчинки визначають характер майбутнього існування індивіда. Стверджується, що місце майбутнього народження живої істоти та обставини її життя будуть обумовлені діями, виконаними в теперішньому житті, яке теж обумовлене наслідками того, що було здійснено в попередніх життях. Найдавнішим формулюванням цього закону є, очевидно, твердження “Бригадараньяка-упанішади” (3.2.13) про те, що людина “стає доброю від добрих вчинків та поганою – від поганих”.

За погані вчинки людина буде покарана³ стражданнями, за добре діла⁴ отримає нагороду у вигляді насолоди. Але навіть “добра” карма розглядається як зло, оскільки утримує душу в межах матеріального світу (*samsāra*), де насолода неминуче змінюється стражданням. Різні течії індуїзму пропонують кілька методів виходу за межі сансари.

У вірші 49 другої глави Кришна сказав Арджуні: “Діяльність сильно нижча за буддгі-йогу. Шукай притулку в буддгі” (тобто в “інтелекті”). Оскільки дії породжують кармічні наслідки, то виникає ідея про звільнення від карми через стойче утримання від дій. Але у вірші 48 тієї ж другої глави Кришна велів: “Перебуваючи в йозі, виконуй дії”. Звідси замішання Арджуни й повторення у двох перших віршах третьої глави запитання (котре прозвучало у вірші 2.7) про те, “що достеменно” буде крацим.

Кришна відповідає, що є два шляхи: шлях філософського прозріння (джняна-йога прибічників санкх’ї) і карма-йога йогів. Далі пояснюється, що не треба плутати “недіяння” з бездіяльністю. Навіть коли тіло перебуває в спокої, відбуваються такі фізіологічні дії, як дихання, серцевиття, кровообіг, перистальтика тощо. До цього додається ще й психічна діяльність, і якщо хтось, утримуючись від тілесних усолод, не викинув їх з голови, то він лише удає з себе духовного й неприв’язаного. Насправді позбутися карми можна не марним намаганням нічого не робити, а діючи безкорисливо, виконуючи дії як офіру. Дев’ятий вірш стверджує, що такі дії не породжують карми.

У десятому вірші починають цитуватися слова, приписані Праджапаті⁵. Однак зрозуміти, де треба закрити лапки, якими позначається пряма мова, непросто, оскільки значний фрагмент (аж до вірша 16, у якому звучить звернення до Арджуни) спрямлює враження інтерполяції, здійсненої прибічниками давніх уявлень про Всесвіт. У десятому вірші сказано про створення світу “разом з офірою”, що викликає асоціації зі знаменитим гімном “Пуруша-сукта” (*puruṣa-sūkta*) – віршем “Ригведи” (10.90), у якому створіння світу описується як наслідок принесення в жертву Пуруші – “людини”, але не простої: “Пуруша тисячоголовий, тисячоокий, тисячоногий; [Він] з усіх боків покриває землю” (10.90.1). Після розчленування Пуруші “з [його] розуму народився місяць, з очей народилося сонце, з вуст – [боги] Індра та Агні, з дихання (*prāṇa*) народилося повітря...” (10.90.13).

У віршах 10–12 світ представлений як взаємопов’язане ціле: боги, які уособлюють сили природи, дають людям все необхідне, але люди повинні підтримувати богів ритуалом офіри. Той, хто, забувши про своїх небесних благодійників, не офірує їм частину своєї їжі, “поїдає гріх”. Тому регулярне проведення церемонії офіри є необхідною умовою гармонійної співучасти людини в “обертанні [всесвітнього] колеса”.

Чотирнадцятий вірш стисло описує процес, дещо докладніше описаний ще в Бригадараньяка-упанішаді (6.2.16): “[Душі померлих] потрапляють у простір, із простору – у повітря, з повітря – у дощ, з дощу – у землю. Досягнувши землі, вони стають їжею. Знову офірують їх на вогні людини, і потім вони народжуються на вогні жінки. Так кружляють вони, знову підіймаючись у світи”. У світлі реїнкарнаційних уявлень подібні описи інтерпретуються в тому сенсі, що душі істот падають на землю з краплями дощу, проникають у зерно, що з’їдається чоловіком, із сіменем якого душа потрапляє до лона чергової матері, а після смерті, під час кремації піднімається вгору разом з полум’ям і димом.

Вірш 17 повертає читача від думок про співучасті у світових процесах до головної ідеї “Багавадгіті” – виходу душі за межі сансари, переходу в духовне існування: “Але людина, яка буде черпати радість в Атмані, яка заспокоєна в Атмані, яка вдоволена в Атмані, – для неї немає того, що вона мусила б робити”. Така приемна настанова, звісно, має сподобатися багатьом ледарям, однак у наступному вірші сказано, що хоча описана вище людина не вбачає сенсу життя в діяльності, однак бездіяльність теж не є її метою. Відмовлятися треба не від діяльності, а від прив’язаності до її плодів.

Вірші 20–26 закликають сумлінно працювати, роблячи те, що треба, мотивуючись розумінням свого обов’язку. Стверджується, що саме така діяльність дає змогу досягти Всешишнього. До того ж той, хто заради духовного пошуку відсторонився від діяльності, подає поганий приклад “невігласам”. Тому видатна особистість має, бувши внутрішньо відстороненою, зовні проявляти активність, щоб стати взірцем для наслідування. Такими взірцями названі легендарний праведний цар Джанака та сам Кришна, який невтомно діє, хоча є повністю самодостатнім і нічого не потребує.

Вірші 27–29 присвячені такому поняттю, як гуни (guṇa; див. примітку до вірша 27). Тіло людини як невеличкий механізм у складі велетенського агрегату Всесвіту приводиться в рух важелями-гунами, а душа залишається відстороненою. Лише агамкара (ahaṁkāra), тобто хибне ототожнення себе з матерією, примушує людину вважати себе виконувачем дій та емоційно реагувати на їхні наслідки. У вірші 34 жадання (приємного) й відраза (до неприємного) названі ворогами

У тридцятому вірші Кришна закликає Арджуну стати до бою, озброївшись духовним розумінням і присвячуєчи всі свої дії Кришні як Богові (остання вимога є головною заповіддю бгакті-йоги). У двох наступних віршах сказано, що в тих, хто вірить у це вчення і дотримується його, все буде добре, а в тих, хто глузує з нього, – навпаки.

Вірші 33 і 35 говорять про людську натуру людини й марність намагань її ігнорувати. Треба виконувати *свої* обов’язки, хай навіть недосконало, а не братися за чужі. Обов’язки кожної з чотирьох варн (головних верств індійського суспільства) описані в главі 18.

У вірші 36 Арджуна запитує, що спонукає людину грішити, навіть коли вона, здавалось би, не мала таких намірів. Кришна відповідає, що це бажання (kāma), яке назване “багатогрішним ворогом”. Далі, до кінця глави, описується цей ворог, який, інфіковавши чуття, розум (manas) та інтелект (buddhi) людини, позбавляє її знань і вводить в оману. Однак оскільки чуття (які вищі за неживу матерію) підпорядковані розуму, котрий, у свою чергу підпорядкований інтелекту, вище якого стоїть Атман, то силою Атмана можна знищити цього “важкопоборного супротивника”. Саме до цього закликає останній вірш третьої глави.

ГЛАВА 3: КАРМА-ЙОГА

Арджуна сказав:

1 – Джанардано⁶, якщо ти вважаєш, що буддгі вище за діяльність, то чому, Кешаво, спонукаєш мене до жахливого діла?⁷

2 Начебто суперечливими словами ти спантеличуєш мій інтелект. Скажи певно про одне⁸ – про те, що буде добрим для мене.

Господь сказав:

3 – Бездоганний, раніше⁹ Я пояснив, що в цьому світі є два шляхи: джняна-йога прибічників санкх’ї та карма-йога йогів¹⁰.

4 Не ухилянням від діяльності¹¹ людина досягає недіяння й не самим зрешенням¹² [мирського] досягає досконалості¹³.

5 Бо ніхто ніколи не може ані миті перебувати в бездіяльності: адже кожний мимоволі¹⁴ примушується до дій гунами¹⁵, породженими природою¹⁶.

6 Хто, стримуючи діяльні індрії¹⁷, сидить, згадуючи розумом їхні об’єкти, той одурив себе й звельється удавальником¹⁸.

7 Але, Арджуно, хто, приборкуючи розумом індрії¹⁹, без прив’язаності здійснює діяльними індріями карма-йогу, той вирізняється [в кращий бік]²⁰.

8 Виконуй приписані дії, бо діяльність краща за бездіяльність і навіть функціонування твого тіла неможливе без дій²¹.

9 Цей світ скuto кармою – окрім дій, що здійснюються як офіра²². Тому, Каунте²³, виконуй дії, бувши вільним від прив’язаностей²⁴.

10 Володар істот, створивши в давнину людство разом з офірою²⁵, сказав: “Нею розмножуйтесь! Нехай вона буде вашою дійною коровою бажань²⁶.

11 Підтримуйте нею богів, і хай підтримають вас боги!²⁷ Підтримуючи одне одного, отримаєте найвище благо²⁸.

12 Підтримані офірою боги дадуть вам бажане”. Хто користується їхніми дарунками, не обдаровуючи їх, той злодій²⁹.

13 Праведники, які ідять рештки офірної їжі, позбавляються всіх гріхів. Але нечестивці, котрі готують їжу лише для себе, поїдають гріх³⁰.

14 Істоти виникають з їжі, їжа з’являється від дощу, дощ іде завдяки офірі, офіра походить від діяльності³¹.

15 Знай: в основі діяльності лежать Веди; Веди походять³² від Невмирущого³³. Тому в офірі завжди перебуває всюдисущий³⁴ Брагман³⁵.

16 Партох³⁶, хто тут не дотримується усталеного обертання колеса³⁷, хто живе уві злі й тішить чуття, той живе даремно.

17 Але людина, яка буде черпати радість в Атмані, яка заспокоєна в Атмані, яка вдоволена³⁸ в Атмані³⁹, – для неї немає того, що вона мусила б робити⁴⁰.

18 Нема для неї тут мети ні в діяльності, ані в бездіяльності; і вона не залежить у досягненні своєї мети ні від кого з істот⁴¹.

19 Тому завжди роби те, що треба робити⁴², без прив’язаності, бо, діючи без прив’язаності, людина досягає Вищої [Сутності]⁴³.

20 Адже лише діями Джанака⁴⁴ та інші досягли досконалості⁴⁵. Ти теж повинен діяти, дбаючи про весь світ⁴⁶.

21 Що б не зробила видатна людина, те саме роблять і прості люди: народ приймає критерії, які вона встановлює⁴⁷.

22 Партох, у трьох світах⁴⁸ немає роботи, яку Я мусив би виконувати; немає нічого, чого б Я не досяг⁴⁹. І все ж Я перебуваю в дії.

23 Бо якщо Я коли-небудь перестану невтомно діяти, то, Партох, люди в усьому підуть Моїм шляхом⁵⁰.

24 Якби Я перестав діяти, то ці світи загинули б і Я став би причиною змішання варн⁵¹ та загибелі істот.

25 Як невігласи діють через прив’язаність до діяльності, так, нащадку Барати, нехай мудрий, бажаючи діяти заради усього світу, здійснює дії без прив’язаності.

26 Нехай мудрий не збиває з пантелику неуків, прив’язаних⁵² до діяльності. Нехай, зосереджений⁵³, діючи, спонукає [їх] любити всяке діло.

27 Усі дії виконуються гунами⁵⁴ природи, але той, кого одурило его, думає: “Я діяч”⁵⁵.

28 Проте, Магабагу, хто знає істину про відокремленість гун та дій [від Атмана]⁵⁶, той, думаючи: “Гуни обертаються в гунах”, не прив’язується⁵⁷ [до діяльності]⁵⁸.

29 Одурені гунами природи прив’язуються до гун і дій⁵⁹, але той, хто має досконале знання, не спантеличує їх – дурних, невігласів.

30 Бувши вільним від очікувань і власництва⁶⁰, присвячуочи свідомістю, зануреною в Атман, усі дії Мені⁶¹, бийся без душевних терзань.

31 Люди, які завжди дотримуються цього Мого вчення, мають віру, не глузують – вони звільнюються від карми.

32 Але тих, хто не дотримується Мого вчення й глузує з нього, одурених стосовно всього знання – знай їх як пропащих бовдурові.

33 Навіть обізнаний діє згідно зі своєю природою – істоти йдуть за природою⁶². Що ж дасть її придушенння?⁶³

34 Жадання й відраза⁶⁴ чуттів залежать від об’єкта чуття. Не треба підпадати під владу обох⁶⁵, бо вони вороги.

35 Своя дгарма, [навіть] недосконала, краща за добре здійснену чужу. Краще загинути у своїй дгармі – чужа дгарма небезпечна⁶⁶.

Арджуна сказав:

36 Але що, Варшнеє⁶⁷, спонукає людину коти гріх навіть мимоволі, наче її щось силує?⁶⁸

Господь сказав:

37 Це бажання, це гнів, породжені гуною “раджас”. Знай, це ворог твій – що поглинає усе, багатогрішний⁶⁹.

38 Як вогонь затягається димом і дзеркало [припадає] пилом, як зародок вкритий навколо плідною оболонкою, так це вкрито ним⁷⁰.

39 Каунтес, знання вкрито цим вічним ворогом мудрого, [недругом] у подобі бажання, що мов невгамовний вогонь⁷¹.

40 Чуття, розум, інтелект називаються його місцем перебуванням. Через них він, приховавши знання, уводить втіленого в оману.

41 Тому, найкращий з нащадків Бгарати, приборкавши спочатку чуття, знищ цього гріховного губителя знання й розпізнання⁷².

42 Кажуть, що чуття вищі [за неживу матерію]. Розум вищий за чуття, але інтелект вищий за розум, а той⁷³ [Атман] вищий за інтелект.

43 Знаючи так того, хто вищий за інтелект, укріпивши себе Атманом, знищ, Магабагу, важкопоборного супротивника в подобі бажання⁷⁴.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірш.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith’s revision of Prof. Muney Tokunaga’s version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI’s agreement. URL: <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ На відміну від авраамічних релігій, в індуїзмі вважається, що покарання накладає на людину не Бог, а карма як наслідок дій самої людини.

⁴ Чи не найважливішим з “добріх діл” вважається релігійна діяльність.

⁵ Володарем істот (prajāpati) зазвичай називають бога Брагму (Бога-творця з індуїстської Трійці Брагма-Вішну-Шива), а також породжених ним предків людства, кількість яких у різних джерелах коливається від дев’яти до двадцяти одного (див. вірш 12.321.35 “Магабагати”). Іноді під “Володарем істот” розуміють бога Вішну чи деяких інших богів.

⁶ Джанардана (*janārdana*) – ім'я Кришни (або Вішну), яке на Заході перекладають як “Той, хто спонукає людей” або “нищить [лихих] людей”. Індуси ж з усіх значень кореня *ard* вибирають “просити” й говорять про “Того, до кого звертаються з молитвами”.

⁷ У “Мокшадгармі” аналогічне питання ставиться В'ясі: “Згідно з проголошеним Ведами словом, треба робити діло й [водночас] відцуратися його. Чи можеш пояснити мені, як це розуміти?” (Магабгарата 12.234.3).

«Я розповім про два [шляхи]: про минуше й нетлінне, про діяльність і знання... Сказаний: “Є дгарма” і також – “Немає”. Такі само крайності в моїх [словах]. Добре сказано: “Веди утверджені на двох шляхах. Діяльність (*pravṛtti*) – ознака дгарми, і на недіянні (*nivṛtti*) [вона стоїть]”» (Магабгарата 12.233.3c–6).

⁸ Пор. із проханням першого вірша п'ятої глави: “Скажи мені певно про одне”.

⁹ Словом “раніше” перекладене санскритське *purā*, котре може означати також “у давнину” (див. вірш 10). Про те, як Кришна розповідав про йогу в давнину, сказано у віршах 1–8 четвертої глави.

¹⁰ Раніше про санкх'ю і йогу мова йшла в другій главі (див. вірш 2.39 і відповідну притіку). У “Магабгараті” (зокрема у главах 189, 231, 289, 293–295, 298, 306, 335–337 дванадцятої книги) та інших текстах санкх'я і йога розглядаються як споріднені течії. Разом вони згадуються й у “Шветашватара-упанішаді” (6.15): “Вічний серед невічних, Мислячий (*cetana*) серед мислячих, Єдиний серед багатьох, який дає бажане – пізнавши цю Причину, Бога, якого досягають завдяки санкх'ї та йозі, [людина] позбавляється усіх пут”. Це, вочевидь, найдавніша згадка про санкх'ю.

“Нарайнія” (Магабгарата 12.327.66) каже про головних знавців йоги, що вони є також знавцями вчення санкх'ї (*sāṁkhyā-dharma*). Навіть більше, у п'ятій главі “Бгагавадгіти” п'ятий вірш стверджує: “Санкх'я і йога – одне; хто так бачить, той [справді] бачить”.

У “Мокшадгармі” на запитання Юдгіштхіри про те, що ж розділяє санкх'ю і йогу, Бгішма відповідає: “Йоги оперують безпосереднім сприйняттям (*pratyakṣa*), а прибічники санкх'ї виносять судження згідно з Писаннями (*śāstra*). Вважаю, що ті й ті праві... Обидва вчення – вищий шлях для тих, хто їх дотримується згідно з Писанням. Однакові в них чистота, відданість, співчуття до істот; однаково дотримуються обітниць. [Лише] їхні вчення (*darsana*) неоднакові” (Магабгарата 12.289.7–9). В “Артхашастрі” Каутілії (1.2) філософія (*ānvitkṣikī*) визначається як “санкх'я, йога й локаята (*lokāyata*)”. Оскільки локаята була матеріалістичним вченням, “вічними є санкх'я і йога” (Магабгарата 12.337.68).

¹¹ У вірші 6.3 іде мова про те, що діяльність – засіб досягнення йоги, а в 5.11 сказано: “Йоги здійснюють дії, щоб очистити себе”.

¹² У вірші 18.49 сказано: “Хто подолав себе, чий інтелект ні до чого не прив’язаний, хто безсторонній, той завдяки зрешенню (*saṁnyāsa*) досягає найвищої досконалості недіяння”.

¹³ “Вважаю сâме умиротворення найвищою [чеснотою]. Але не від відмови [від виконання обов’язку] буває умиротворення” (Магабгарата 2.14.5a).

¹⁴ Слово “мимоволі” (*avaśa*) повторюється у віршах 6.44, 8.19, 9.8, 18.60.

¹⁵ Про гуни див. прим. до 2.45.

¹⁶ Про неможливість не діяти сказано також у вірші 18.1. З вірша 18.15 випливає, що до уваги беруться не лише фізичні дії, а й мовна та розумова діяльність. У вірші 18.59 Кришна каже Арджуні: «Якщо ж, спираючись на его, думаеш: “Не буду битися”, то марне твоє рішення, [твоя] природа змусить тебе».

¹⁷ “Сильні індрії мають бути цілком приборкані” (Магабгарата 12.240.9e). Слово *indriya* часто перекладають як “чуття”, проте, окрім п'яти джнянендрій (“пізнавальних індрій”), які реагують на зорові, слухові, смакові, нюхові й тактильні подразники, називають ще п'ять кармендрій (“діяльних індрій”). “Індрії пізнання такі: око, вухо, ніс, язык, шкіра; мовний апарат, руки, ноги, органи випорожнення й розмноження звуться індріями дій” (Санкх'я-каріка 26). Однак у віршах 5.8–9 функції джнянендрій також фігурують у переліку діяльності.

¹⁸ “Якщо хтось звільнився від зовнішніх речей, але жадає тілесного – ненависні його дгарма та щастя” (Магабгарата 14.13.2).

¹⁹ “Якщо розум стримує віжки всіх [індрій], тоді сяє [в людині] атман, наче палаючий світильник у посудині” (12.240.15a–c).

²⁰ “Хоча мудрий живе серед об’єктів чуття (*viśaya*), [він] [ніби] не живе [серед них]. Але словмисний (*durbuddhi*) живе з об’єктами, навіть коли їх немає” (Магабгарата 12.287.6).

²¹ “Воїстину, втіленому неможливо повністю відмовитися від дій. Але того, хто відчурався від плодів діяльності, називають відчуженим [від світу]” (Бгагавадгіта 18.11).

“Життя є спосіб існування білкових тіл, і цей спосіб існування полягає по своїй суті в постійному самооновленні хімічних складових частин цих тіл” [Энгельс 1931]. Незважаючи на очевидну обмеженість, це визначення (до болю знайоме тим, хто вчився в будь-якому радянському виші) правильно відображає особливість життя білкових тіл, яка немислима без діяльності: обміну речовин, подразнення, саморегуляції, росту й адаптації до умов середовища.

²² У прямому сенсі *oфира* (уаяні) – ритуальне жертвоприношення (про яке йдеться у вірші 4.12), але у віршах 4. 23–31 подається чималий перелік символічної офіри.

У “Мокшадгармі” давній мудрець каже: “Знаходить радість в офірі умиротворення (śānti-уаяні) стриманий мудрець, який перебуває в офірі Брагману (brahma-уаяні). Здійснюючи офіру словом, думкою, ділом, досягну Вишого Шляху. Чи може такий, як я, жорстоко приносити в жертву тварин (paśu-уаяні); [хіба буде] мудрий (prājña), наче упир, здійснювати плотські жертви (kṣatra-уаяні), плоди яких минущі?” (Магабгарата 12.169.30–31).

У “Магабгараті” (14.95.17) мудрець Агастья повідомляє, що здійснить офіру подумки: cintāyajñām kariṣyāmi. Перед боєм на Курукшетрі Карна, звертаючись до Кришни, прирівняв майбутню битву до ритуалу офіри: “На цій церемонії офіри ти, Джанардано, будеш розпорядником, жерцем-адгвар’ю (adhvaryu) при узливанні цьому ти будеш, Кришно! А жерцем-готором (hotar) тут буде Бібгатсу (Арджуна). [Його лук] Гандива буде жертвовою ложкою (sgus), відвага бійців буде топленим маслом (ājua)” (Магабгарата 5.140.29–30). Зійшовши на небо Індри, Юдгіштхіра запитав: “Де ті великі воїни, котрі офірували своє тіло у вогні битви?” (Магабгарата 18.2.2).

Традиційно сімейним людям пропонувалося здійснювати “п’ять великих офір” (pañca-mahā-уаяні): офіру Брагману (brahma-уаяні – вивчення Вед і спів мантр), предкам (pitṛ-уаяні – приношення води та їжі небіжчикам), богам (deva-уаяні – узливання топленого масла у вогонь), духам / живим істотам (bhūta-уаяні – розкидання зерен і залишків їжі за порогом будинку), людям (mānuṣya-уаяні – гостинність, подача їжі голодному). “Великі мудреці приписали господарям щоденне [здійснення] п’яти великих офір: навчання – офіра Брагману, тарпана (tarpaṇa) – офіра предкам, гома (homa) – богам, [приношення] балі (bali) – духам, гостинність – офіра людям... Нехай [ніхто] ніколи не уникає офірувати мудрецям, богам, духам, людям і предкам, якщо може [здійснити офіру]” (Закони Ману 3.69–70, 4.21)

²³ *Каунтєя* (“син Кунті”) – Арджуна.

²⁴ Вимогу відмовлятися не від дій, а від прив’язаності до їхніх плодів підтверджують вірші 7–9 вісімнадцятій глави.

²⁵ “Жахливий потік [сансари], що розпадається на дванадцять частин. Як на мед люди прямують до нього... Серед усіх істот Володар (īśāna) визначив його як офіру (havis)” (Магабгарата 5.45.7–8).

²⁶ Корова бажань (kāmadhuk, kāmadgenu) – казкова істота, яка чарівним способом здійснює бажання свого господаря. “Магабгарата” й пурани містять розповідь про те, як вона стала причиною сварки між мудрецем Васіштхою й царем Вішвамітрою. У вірші 10.28 Кришна каже: “З корів Я Камадгук”.

²⁷ “Ви, [боги], маєте підтримувати світи, отримуючи плоди офіри (уаяні-bhāga-phala). Маєте піклуватися про все, наглядати за чим поставлені у світі. Зайняті діяльністю [люди] винахороджуватимуться плодами дій. Хай підкріплюють ваші сили, аби ви світ підтримували. Ви, звісно, маєте бути вшановані людьми під час кожної офіри. Тоді ви Мене вшануєте. Так ви маєте вшановувати Мене. Заради цього створені Веди, офіра разом з рослинами, [що використовуються в церемонії офіри]” (Магабгарата 12.327.56–59а). “У цьому світі завжди треба вивчати Веду й офірувати богам, бо той, хто офірує, підтримує це [все] – нерухоме й те, що рухається” (Закони Ману 3.75).

“[Хто знає] Колесо часу... той усі світи здобуває. Він тут богів насичує (tarpayati), а ті його рот насиочують” (Магабгарата 12.237.32–33).

²⁸ Практично всі школи індійської філософії під найвищим благом (nihśreyasa) розуміють звільнення від ланцюгів сансари (навіть у пізніх апологетів мімансі перебування на небесах поступилося місцем спасінню): “Невходження [в сансару] є найвищою метою доброчесних (sukṛtimata). Самосуше нетлінне [джерело] виникнення й знищення [світу] – вічний, неминущий стан. [Цей] спокій, безсмертя – предмет диспутів (vicārya)” (Магабгарата 12.199.32).

²⁹ Індійські автори в коментарях до цих віршів зазвичай наголошують на необхідності здійснення паньча-магаяджні (див. прим. до 3.9), за допомогою якої можна сплатити борги п'яти видів (перед святыми мудрецями, богами, предками, людьми та іншими створіннями). Згідно з “Чхандог'я-упанішадою” (2.23.1), є “три відгалуження обов'язків: офіра, вивчення [Вед], дарування – це перша; аскеза – друга; учнівство (*brahmасагуя*), перебування в домі вчителя, постійне приборкання плоті в домі вчителя – третя. Усі вони ведуть до благословенних світів, але безсмертя здобуває лише той, хто утверджився в Брагмані (*brahmасаṁsthā*”).

“Тайттірія-самгіта” (6.3.10.5) стверджує, що кожному брагману від народження притаманні три види обов'язку (учнівство – стосовно мудреців (*r̥ṣi*); офіра – богам; обов'язок потомства (*ṛgājā*) – предкам), від яких звільняється той, хто має сина, жив у статусі учня й здійснював офіру. Про три обов'язки (*r̥ṇa*) сказано й у “Магабгараті” (1.220.11–12): “Слухай, брагмане, чому люди народжуються боржниками. Це, безсумнівно, релігійні обряди (*kriyā*), учнівство й потомство. І весь цей [borg] погашається офірою, аскезою та дітьми”. “Шятапатха-брагмана” (1.7.2.1–5) спочатку додає четвертий борг – людям, який погашається гостинністю, – і робить істотне доповнення: “Офіра богам ділиться на два види: ритуальне жертвопринесення – офіра богам, а дарунки (*dakṣiṇā*) жерцям – офіра людям-богам, [тобто] брагманам, які навченні та навчають… Ті й інші боги, якщо вдоволені, підіймають на небо” (4.3.4.4). На завершення цей текст (11.5. 6.2) приходить до класичної формулі паньча-магаяджні.

³⁰ “Ушанувавши богів, мудреців, людей, предків і домашні божества, господар тоді може їсти рештки. Хто готує їжу тільки для себе, той єсть лише гріх, бо встановлено, що рештки офірної їжі – їжа праведних” (Закони Ману 3.117–118). “Закон для господаря – добування засобів існування відповідно роботою… роздача дарунків богам, предкам, гостям, слугам і куштування решток офірної їжі” (Артхашастра 1.3). “Рештки офірної їжі – нектар безсмертя (*amṛta*)” (Магабгарата 12.235.11c). “Хто куштує амриту решток офірної їжі, ті йдуть до вічного Брагмана. [Навіть] цей світ не для тих, хто не офірує, – як же, найкращий з нащадків Куру, [їм сподіватись] на інший?” (Багавадгіта 4.31).

“Але нерозумний, який єсть [сам] різну їжу, підпадає під владу самолюбства (*mamatva*). Завжди готуючи страви для себе, [він] гине від самолюбства” (Магабгарата 14.25.9). У “Мокшадгармі” Лакшмі (богиня процвітання) пояснює, що пішла від демонів (*dānava*), зокрема, і тому, що “малі й велиki коржі (арīра та *śaškuli*), молочну рисову кашу (*pāyasa*), страву з кунжутом (*kṛṣara*) вони готували лише для себе й хотіли харчуватися м'ясом” (Магабгарата 12.221.62).

³¹ Під діяльністю (*kartman*) тут слід розуміти приписані Ведами дії, обряди. Пор.: “Потомство [з'являється] від офіри, як з неба – незабруднена вода. Брагмане, кинуте у вогонь підношення досягає сонця. Від сонця – дощ, від дощу – їжа, звідси потомство. Так у давнину ті, хто твердо стоїть [у дгармі], отримували все бажане” (Магабгарата 12.255.10c–12a). Одинадцятий вірш з процитованого уривка майже повністю повторюється в “Законах Ману” (3.76), лише замість *brahman* стоїть *samyak* (“належним чином”) і дієслово “досягає” ужите не в активному стані, а в середньому. Цей саме вірш міститься також у “Майтрі-упанішаді” (6.37). Більш детальний виклад зустрічаємо в “Чхандог'я-упанішаді” (5.10.3–7) та “Бригадараньяка-упанішаді” (6.2.16).

³² Походження Вед асоціюються з диханням Абсолюту: «З диханням цієї Великої Істоти вийшли “Ригведа”, “Яджурведа”, “Самаведа”, “Атхарвангіраса”» (Бригадараньяка-упанішада 4.5.11; аналогічно – Субала-упанішада 2.1).

³³ “Невмируще [є Брагман] – унаслідок підтримки [ним] усього, аж до простору” (Ведантасутри 1.3.10). “Невмируще” (*akṣara*) – це також священний склад *Om/Aum*, який згадується у віршах 8.13, 9.17, 17.23–24.

³⁴ У вірші 24 попередньої глави йшлося про всюдисущий (*sarva-gata*) Атман.

³⁵ Тут присутня гра слів: *brahman* у сенсі “Веди” і *brahman* як Абсолют: «Мають бути пізнані два Брагмани: Веди (*śabda-brahman* букв. “слово-Брагман”) і той [Брагман], який найвищий» (Магабгарата 12.224.60a). У вірші 17.23 сказано про позначення Брагмана трьома складами: “*Om Tam Cam* – так подано потрійне позначення Брагмана”.

³⁶ *Партха* (“син Притхи/Кунті”) – Арджуна.

³⁷ *Колесо* – цикл жертвової діяльності. «Одні мудреці кажуть в омані про “свою природу” (*svabhava*), інші – про час, але лише велич Бога у світі – те, чим обертається колесо Брагмана» (Шветашватара-упанішада 6.1). “Наче колесо, обертається троїстий світ (*trailokya*)

у нетлінному, невмирущому, вічному невиявленому Брагмані – [Володареві] всього, що існує” (Магабгарата 12.203.11c–12.203.12a).

³⁸ “Коли заспокоюється думка, зупинена практикою йоги, і коли той, хто завдяки Атману бачить Атман, удовольняється в Атмані, [тоді] він пізнає найвище щастя – те, яке над чуттями й сприймається розумом; утверджившись у якому не відхиляється від Істини; здобувши яке розуміють, що немає більшого надбання; утверженого в якому не може похитнути навіть сильне страждання” (Багавадгіта 6.20–22).

³⁹ “Пізнавши цей Атман, брагмани піднімаються над бажанням мати синів, бажанням багатства, бажанням потрапити у вищі світи й живуть як жебручі ченці” (Бригадараньяка-упанішада 3.5.1).

⁴⁰ “Ділами (karma) зв’язуються істоти, пізнання ж звільняє, тому аскети, котрі бачать Найвише, діл не роблять” (Магабгарата 12.233.7).

⁴¹ *Не залежить ні від кого з істот* – “Отримавши запрошення від [істот], котрі перебувають на [більш високих] щаблях [буття], [йог не повинен виявляти] ні марнославства, ні радості, оскільки небажана прив’язаність [може з’явитися] знову” (Йога-сутри 3.51). У “В’яса-бгаш’ї” цей момент пояснюється докладніше: «Боги, які перебувають на [більш високих] щаблях існування, бачать чисту саттву (sattva) брахмана й запрошують його до себе: “Хай пан розташовується тут! Нехай він насолоджується в цих світах! Ця насолода така бажана! Ця дівчина така приваблива! Цей еліксир запобігає старості й смерті! Ця колісниця може рухатися повітрям! Ось дерева, які виконують усі бажання...” Йогу, який чує такі заклики, слід заглибитися в споглядання дефектів прив’язаності: “Згоряючи на жахливому вогні сансари, блукаючи в темряві народжень і смертей, я якось наблизився до світла йоги, що розсіює морок нещасть. А [світлу] перешкоджають ці вихори об’єктів чуття, породжених бажанням. Чому ж я... маю обманюватися цією примарною гонитвою за об’єктами чуття й робити себе паливом для вогню сансари, що розгорається знову? Прощайте ж, об’єкти чуття! Ви подібні примарам, котрі ваблять до себе нещасних людей”».

⁴² “Хто виконує належні дії не заради насолоди їхнім плодом, той і саньясін, і йог – а не той, хто не запалює священного вогню й відмовився від [обрядової] дії” (Багавадгіта 6.1).

⁴³ Про досягнення Вищого йдеться також у віршах 5.16, 8.3, 8.8, 8.21, 10.12, 11.18, 13.22, 13.27, 13.34, 15.6, 15.17.

⁴⁴ *Джанака* (“батько”) – легендарний раджа-мудрець (rājarṣi), котрий жив у Відесі (столицею якої в давнину була Мітхіла); прийомний батько Сіти, дружини Рами (втілення Вішну). “Сказано, що колись давно в Мітхілі був цар Джанака Дгармадгваджа, котрий зрікся плодів [своїх діянь]. Він далеко просунувся (kr̥tāgama) в знанні Веди, Писань про звільнення, законів своєї [варни]” (Магабгарата 12.308.4–5a). Відомий своюю неприв’язаністю, Джанака говорив: “Незліченні мої скарби, бо немає в мене нічого; хай би навіть [моє місто], Мітхілу, спопелила пожежа, мого нічого б не згоріло” (Магабгарата 12.17.18; вірш повторюється у 12.171.56; у вірші 12.268.4 перший рядок наведено з незначними варіаціями).

⁴⁵ Про досконалість сказано також у віршах 6.37, 8.15, 18.45.

⁴⁶ Дбання про весь світ (loka-saṅgraha) є вимогою також вірша 25. “Анугіта” (Магабгарата 14.46.37) зараховує дії, що виконуються заради “всього світу”, до розряду матеріалістично мотивованої діяльності.

⁴⁷ “Що у світі сильна людина розглядає як дгарму, того як проголошеної дгарми дотримуються інші” (Магабгарата 2.62.15). “Світ наслідує поведінку кращого з кращих, адже люди завжди наслідують поведінку вчителя. Хто хоче бути владним над іншими, не маючи влади над собою, і чий чуття в полоні їхніх об’єктів, над тим люди сміються” (Магабгарата 12.259.26–27).

⁴⁸ *Три світи* (trailokya, tri-loka, trayah lokāḥ, loka-traya) – земля (bhū), небеса (svarga) і проміжний повітряний простір (antarikṣa, bhuvas); або ж трьома світами називають небо (svarga), землю (bhūmi) й підземний світ (pātala).

⁴⁹ У другій книзі “Магабгарати” (2.12.27) наводиться думка Юдгіштхіри: “Немає нічого, чого б Кришна не знов, чого б не досяг своїми діяннями й чого не міг би витримати”.

⁵⁰ “Світ приймає критерії, встановлені Мною” (Магабгарата 12.328.22e). Другий рядок вірша повторюється у вірші 4.11.

⁵¹ *Varṇi* (varṇa) – чотири головні верстви давньоіндійського суспільства: брагмани (brahma – духовенство, жерці), кшатрії (kṣatriya – воїни, правителі), вайш’ї (vaiśya – купецький

прошарок і самостійні землероби), шюодри (*sudra* – слуги, ремісники, залежні землероби та інші робітники). Шлюби, у яких варна чоловіка нижча за варну жінки, сприймалися як неприродні (*pratiloma*). Особливо тяжким гріхом вважався зв'язок жінки вищої варни з шюдрою.

⁵² “Прив'язаність виникає через саттву й тамас” (Магабгарата 12.284.2c).

⁵³ Словом “зосереджений” перекладений санскрітський термін *yukta*, який може також означати “возз'єднаний”, “відданий”, “побожний”, “йог”.

⁵⁴ *Гуни* (*guṇa*) – “якості”. У санкх’ї гунами називаються три аспекти матеріальної природи, за посередництвом яких відбуваються її вияв і функціонування: *саттва* (“чистота, спокій”), *раджас* (“запал, рух”), *тамас* (“морок, інертність”).

Гаудапада зауважує (з приводу 19-ї каріки Ішваракришни): «Пуруша індиферентний подібно до самітника; як котрийсь відлюдник ізольований, індиферентний, коли селяни займаються полем, так і Пуруша нічого не робить, коли “обертаються” гуни». Пор. з віршами 5.8–9, 13.29, 14.19.

⁵⁵ У “Мокшадгармі” бог Індра дістает прочухана: «У тому й біда (*duḥkha*), Шякро, що ти вважаеш: “Я діяч”! Якби той, хто діє, справді був діячем, він ніяк не міг би бути створеним, але оскільки той, хто діє, створений, то він не може бути автором своїх дій» (Магабгарата 12.220.33c–34).

⁵⁶ Згідно із санк’єю, пуруша не діє. Про це ж (використовуючи термін *Атман*) говорить “Багавадгіта” у 13.31 та наступних віршах.

⁵⁷ Про прив'язаність до діяльності йшлося у вірші 3.26, а про вільну від прив'язаності йогічну діяльність буде сказано у вірші 5.11.

⁵⁸ «Нехай зосереджений, знаючи істину, думає: “Не роблю нічого”. Навіть коли він дивиться, слухає, відчуває запах чи дотик, єсть, іде, спить, дихає, розмовляє, виділяє, приймає, розплюшує й заплющає очі, хай пам’ятає: це чуття кружляють серед об’єктів чуття» (Багавадгіта 5.8–9).

У “Магабгараті” (12.212.17) сказано: “Саттвою, раджасом й тамасом люди введені в оману. Через невігластво люди болісно крутяться, наче колесо”.

Гаудапада у своєму коментарі до 12-ї каріки Ішваракришни роз’яснює: «Сказано: “Гуни обертаються в гунах”. Наприклад, вродлива й доброзичлива жінка – джерело радості для всіх, але вона ж для суперниць – джерело страждання, і вона ж викликає в закоханих [у неї] затъмарення; так саттва є джерелом існування раджасу й тамасу. Або правитель, пильний у захисті підданих і покаранні злих, у добрих породжує радість, у злих – страждання й смуток; так раджас породжує буття саттви й тамасу... Але також і тамас породжує перешкодами, що становлять його природу, буття саттви й раджасу. Наприклад, хмари, затягуючи небо, дають світові радість, дощем спонукають до роботи орачів і затъмарюють розлучених [коханців]. Так співіснують три гуни”. Цей же коментатор зауважує стосовно каріки 27: “Гуни обертаються в гунах”. Функціонування гун – у полі самих гун. Тобто зовнішні предмети треба розуміти теж як створені гунами».

⁵⁹ *Гун і дій* – *guṇa-karman* (у множині). Якщо вважати, що це складне слово належить до типу “татпуруша”, його треба було б перекласти “дій гун”. Але на користь того, що це складне слово належить до типу “дванда”, свідчить використання двоїни в попередньому вірші.

⁶⁰ Про відсутність власництва (*nīrtama*) сказано також у віршах 2.71, 6.10, 12.13, 18.53, а про вільного від очікувань (*nīraśin*) – у 4.21 і 6.10. «Слово *mama* (“моє”) – з двох складів, як і *mṛtu* (“смерть”); на *mama* (“не моє”) – [з трьох складів], як *śāśvata* (“вічне”)... “Мое” – це смерть, “не мое” – це вічність» (Магабгарата 14.13.3c, 14.50.29c).

⁶¹ “Але ті, хто, присвячуючи Мені всі дії й маючи Мене за Вишну Мету, поклоняються Мені, медитуючи за допомогою неподільної йоги, – їх, Парто, занурених свідомістю в Мене, Я невдовзі визволяю з океану сансари й смерті!” (Багавадгіта 12.6–7).

⁶² Про матеріальну природу людини сказано також у віршах 18.59–60.

⁶³ Сьома глава аюрведичного трактату “Чарака-самгіта” рекомендує не стримувати природні фізіологічні позиви, пояснюючи, що таке стримування шкодить здоров’ю. Однак на вітві там зазначається, що від необачного й недозволеного, безумовно, треба утримуватися – подумки, у словах і тілесних діях.

Закінчення першого речення повторюється в сімнадцятому вірші дванадцятій книги “Магабгараті”: “Істоти йдуть за природою (*prakṛtiṁ yānti bhūtāni*), наче пташка бгулінга”. Пояснення дається через кілька глав: «За Гімалаями [ε] пташка, що зветься бгулінга. І завжди,

Бішмо, чути її цвірінськання: “Не по-спі-шай!” (mā sāhasam). [Так вона] забороняє, але не розуміє, що сама рухається надто поспішно. Адже вона, недоумкувата, видзьобуе, Бішмо, з пащі лева застяглі між зубами шматочки м’яса, коли [той] іс’ть» (Магабгарата 2.41.19–21).

⁶⁴ “Жадання пов’язане з насолодою. Відраза пов’язана зі стражданням” (Йога-супри 2.7–8).

⁶⁵ *Обох* – тобто жадання й відрази. Пор.: “Парантапо, засліплений дихотомією, породженою бажаннями й відразою, усі істоти у створеному світі впадають в оману, нашадку Баграти. Але добродійні люди, які покінчили з гріхом і вільні від омані дихотомії, поклоняються Мені, тверді в обітницях” (Багавадгіта 7.27–28).

⁶⁶ “Краща своя дгарма, погано виконана, ніж добре виконана чужа, оскільки той, хто живе виконанням дгарми чужої [касти], одразу вилучається зі своєї” (Закони Ману 10.97). Перший рядок цього вірша повторюється у 18.47. Про свою дгарму було сказано також у віршах 2.31 і 2.33.

⁶⁷ *Варшина* (“Нащадок Вришні”) – Кришна, чий рід веде своє походження від Вришні – нащадка давнього раджі Яду, старшого сина Яті.

⁶⁸ Дослівно – “Ким (kena) спонукована людина коїть...” Питання про вищу силу, що керує людиною, присутнє й у назві “Кена-упанішади”.

⁶⁹ *Бажання, гнів, народжені туною “раджас”* – у вірші 14.7 причинно-наслідковий зв’язок інвертовано: там ідеться про те, що раджас виникає з бажання. Бажання й гнів “Багавадгіта” майже завжди згадують разом (див., наприклад, 5.23, 5.26, 5.28, 16.12, 16.18). Непроривність їхнього зв’язку помітив і пильний Лев Толстой, який у “Крейцеровій сонаті” пише: “Ця любов і злість були тим само тваринним почуттям, лише з різних боків”.

⁷⁰ Первісне значення санскритського слова *vahnī* – “візник”. Богонь називають так тому, що він приносить богам підношення, які спалюються в жертвовному полум’ї. Займенник “це” зазвичай трактується перекладачами як “знання” або “живе створіння”.

⁷¹ *Що мов невгамовний вогонь* – “Бажання ніколи не вгамовується від насолоди бажаним; як вогонь від улитого топленого масла, воно ще більше розгоряється” (Закони Ману 2.94). Аналогічне порівняння є й у “Багавата-пурані” (9.19.14). У вірші 16.10 бажання названі “ненажерливими” (*dūṣprūra*).

⁷² Терміни *jñāna* (“знання”) й *vijñāna* (“розпізнання”) зазвичай інтерпретуються як теоретичне (“книжне”) знання (про душу) і знання-усвідомлення. Однак іноді слово *jñāna* розуміють як “духовне знання”, а *vijñāna* – як “знання про матеріальні речі”. Див. також вірші 6.8, 7.2, 9.1, 18.42.

⁷³ Два головних трактування займенника *sah* (“той”, “він”): “ворог” (бажання-гнів, див. 3.37) або “Атман”. Друга інтерпретація підкріплюється такими цитатами: “Об’екти [чуття] вищі за чуття, і розум (*manas*) вищий за об’екти, а інтелект (*buddhi*) – вищий за розум, великий Атман вищий за інтелект” (Катха-упанішада 1.3.10; майже так само в 2.3.7 і в Магабгараті 12.238.3). “Манас перед чуттями, але буддгі вище. Знання вище за буддгі, вище за знання – Найвище” (Магабгарата 12.197.10). “За чуття вищі [їхні] об’екти, за об’екти вищий розум. Але інтелект вищий за розум, а вищим за інтелект вважається Атман” (Магабгарата 12.240.2).

⁷⁴ “Ненажерливе, [як] пекло, бажання, [ти] нещастями мене зв’язати хочеш, але тепер я більше не буду коритись тобі!” (Магабгарата 12.171.39).

ЛІТЕРАТУРА

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурби. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // Східний світ, 2018, № 2.

Чарака-самхіта. Глави 7–10 першого розділу / Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби // Східний світ, 2017, № 3.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 14. Москва – Ленінград, 1931.

Bhagavata Puranam. Skandhas 1–12. URL: https://web.archive.org/web/20081012022829/http://www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/1_sanskr/3_purana/bhagp/bhp1-12u.htm (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

Kauṭilya. Arthaśāstra / Translated by R. Śāmāśāstrī. Bangalore, 1915.

Rig Veda. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā. Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya. Kolkata, 1826. (Санскритський текст).

Subāla Upaniṣad. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/subAla.pdf (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

Satapatha Brāhmaṇa (Mādhyandina Recension). On the basis of the edition by Albrecht Weber: The Çatapatha-Brāhmaṇa in the Mādhyandina-Çākhā with extracts from the commentaries of Sāyaṇa, Harisvāmin and Dvivedāṅga, Berlin 1849. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etc/ind/aind/ved/yvw/sbm/sbm.htm> (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

Taittirīya Saṃhitā. On the basis of the edition by Albrecht Weber: Die Taittirīya-Saṃhitā, Leipzig: Brockhaus 1871–1872. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etc/ind/aind/ved/yvs/ts/ts.htm> (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

The Brhadāraṇyaka Upaniṣad with the Commentary of Śaṅkarācārya / Translated by Swāmi Mayavati. Almora, 1950.

The Chāndogya Upaniṣad // The Upanisads. Part I / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1879.

The Laws of Manu / Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler. Oxford, 1886.

The Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Munéo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. URL: <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html> (дата звернення: 25.10.2018). (Санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Maitrāyaṇīya Upaniṣad // The Upanisads. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Sāṃkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṃkhyatattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Śvetāśvatara Upaniṣad // The Upanisads. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part I / Translated by George Thibout. Oxford, 1890.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part II / Translated by George Thibout. Oxford, 1896.

The Yoga-darśana. Sutras of Patañjali whith Bhāṣya of Vyāsa / Translated into English by Gangānātha Jhā. Bombay, 1907.

REFERENCES

- Bhagavadgīta* (2009), Translated by Burba D. RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
- Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 104–122. (In Ukrainian).
- “Charaka Samhita, The 7–10 Chapters of the First Section” (2017), Translated from Sanskrit and commented by D. Burba, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 84–99. (In Ukrainian).
- Engels F., “Anti-Dühring” (1931), in Marx K. and Engels F., *Sochineniya*, Vol. 14, Sotsegiz, Moscow and Leningrad, pp. 1–32. (In Russian).
- Bhagavata Puranam*, Skandhas 1–12, available at: https://web.archive.org/web/20081012022829/http://www.sub.uni-goettingen.de/ebene_1/fiindolo/gretil/1_sanskr/3_purana/bhagp/bhp1-12u.htm (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).
- Kauṭilya (1915), *Arthaśāstra*, Translated by Śāmāśāstrī R., Government Press, Bangalore.
- Rig Veda*, available at: www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).

Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā, Śrī Gaudapāda Svāmi kṛta Bhāṣya (1826), Vācaspatya Yantra, Kolkata. (In Sanskrit).

Subāla Upaniṣad, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/subAla.pdf (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).

Śatapatha Brāhmaṇa (Mādhyandina Recension), *On the basis of the edition by Albrecht Weber (1849): The Çatapatha-Brāhmaṇa in the Mādhyandina-Çākhā with extracts from the commentaries of Sāyaṇa, Harisvāmin and Dvivedāṅga*, Berlin 1849, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etc/s/ind/aind/ved/yvw/sbm/sbm.htm> (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).

Taittirīya Saṃhitā, *On the basis of the edition by Albrecht Weber, Die Taittirīya-Saṃhitā*, Leipzig: Brockhaus 1871–1872, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etc/s/ind/aind/ved/yvs/ts.ts.htm> (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).

The Br̥hadāraṇyaka Upaniṣad with the Commentary of Śaṅkarācārya (1950), Translated by Swāmi Mayavati, Mādhavānanda Advaita Ashrama, Almora, Himalayas.

“The Chāndogya Upaniṣad, translated by F. Max Müller” (1879), in *The Upanisads*, Part I, The Clarendon Press, Oxford, pp. 1–144.

The Laws of Manu (1886), Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, The Clarendon Press, Oxford.

The Mahābhārata. Based on John Smith’s revision of Prof. Munéo Tokunaga’s version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI’s agreement, available at: <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html> (accessed October 25, 2018). (In Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

“The Maitrāyaṇīya Upaniṣad, Translated by F. Max Müller” (1884), in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 287–346.

The Sāṃkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṃkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanscrit).

“The Śvetāśvatara Upaniṣad, Translated by F. Max Müller” (1884), in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 231–267.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya (1890), Part I, Translated by George Thibout, The Clarendon Press, Oxford.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya (1896), Part II, Translated by George Thibout, The Clarendon Press, Oxford.

The Yoga-darśana: Sutras of Patañjali with Bhāṣya of Vyāsa (1907), Translated by Gangānātha Jhā, Rajaram Tukaram Tatya, Bombay.

БГАГАВАДГІТА. Глава 3 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад третьої глави найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I-II ст.

Третя глава має назву “Карма-йога”. У главі декларується, що є два шляхи: шлях філософського прозріння (джняна-йога прибічників санкх’ї) і карма-йога йогів. Наголошується, що “недіяння” не є бездіяльністю. Навіть коли тіло перебуває в спокої, в організмі відбуваються фізіологічні процеси, тобто воно діє. До цього додається ще й психічна діяльність. Насправді позбутися карми можна не марним намаганням нічого не робити, а діючи безкорисливо, виконуючи дії як офіру.

Глава містить кілька віршів, які розглядаються деякими дослідниками як інтерполяція, здійснена прибічниками давніх уявлень про світ як взаємопов’язане ціле, у якому боги, що уособлюють сили природи, дають людям все необхідне, але люди теж повинні підтримувати богів ритуалом офіри. Тому регулярне проведення церемонії офіри є необхідною умовою гармонійної співчастості людини в “обертанні колеса” Всесвіту.

Лунає заклик бути внутрішньо відстороненим від світу, але сумлінно виконувати свої обов’язки, щоб стати взірцем для наслідування. Такими взірцями названі легендарний

праведний цар Джанака та сам Кришна, який невтомно діє, хоча є повністю самодостатнім і нічого не потребує.

Розглянуті в главі поняття та реалії пояснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабарати”, а також “Ригведи”, “Веданта-сutr”, “Йога-сutr”, “Законів Ману”, упанишад, “Артхашастри”, “Санк’я-каріки”, “Чарака-самгіти” та інших класичних текстів індусизму.

Ключові слова: Бхагавадгіта, Індія, індусизм, йога, карма, Магабарата, переклад, релігія, санскрит

БХАГАВАДГИТА. Глава 3 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод третьей главы самой известной из священных книг индуистов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Третья глава называется “Карма-йога”. В главе декларируется наличие двух путей: пути философского прозрения (джняна-йога сторонников санкхьї) и карма-йога йогов. Сделан акцент на отличии “недеяния” от бездействия. Даже когда тело пребывает в покое, в организме протекают физиологические процессы, то есть оно действует. К этому добавляется еще и психическая деятельность. Действительно избавиться от кармы можно не тщетными попытками ничего не делать, а действуя бескорыстно, совершая действия как жертву.

Глава содержит несколько стихов, которые рассматриваются некоторыми исследователями как интерполяция, осуществленная сторонниками древних представлений о мире как взаимосвязанном целом, в котором боги, олицетворяющие силы природы, дают людям все необходимое, но люди тоже должны поддерживать богов ритуалом жертвоприношения. Поэтому регулярное проведение церемонии жертвоприношения является необходимым условием гармоничного соучастия человека во “вращении колеса” Вселенной.

Звучит призыв быть внутренне отстраненным от мира, но добросовестно исполнять свои обязанности, чтобы стать образцом для подражания. В качестве таких образцов названы легендарный праведный царь Джанака и сам Кришна, который неутомимо действует, хотя полностью самодостаточен и ни в чем не нуждается.

Рассмотренные в главе понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Ригведы”, “Веданта-сutr”, “Йога-сutr”, “Законов Ману”, упанишад, “Артхашастры”, “Санк’я-каріки” “Чарака-самгіти” и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Индия, йога, карма, индуизм, Махабхарата, перевод, религия, санскрит

Переклад надійшов до редакції 25.10.2018